

Original Research

Critique of Famous Imamah Jurisprudents' Viewpoint about Obligatory or Non-Obligatory of Non-Pregnant Adulteress' Istibrā

AbdulSamad Aliabadi¹

¹ Assistant Professor of Jurisprudence and Law, University of Islamic Religions, Tehran, Iran.
(Corresponding Author) a.aliabadi@mazaheb.ac.ir

Background & Purpose

Istibrā is a term used in jurisprudence that refers to the pursuit of innocence and purgation and has different meanings. The context on which the research has concentrated is the purgation of a woman's womb from a man's semen. Jurisprudents frequently use the term 'Iddah' to refer to the purgation of a woman's womb after she divorces her husband or after her husband dies, while they frequently use the term Istibrā to refer to the innocence and purgation of a woman's womb after she commits adultery.

This discussion is necessary because the ruling on an adulteress' Istibrā is one of the most challenging issues in jurisprudence. This has caused the Imamah jurisprudents to differ in their rulings, and since there has been no independent discussion about this, it is extremely necessary. Now the question arises whether a non-pregnant divorced or widow adulteress needs to be purged (i.e., Istibrā) if she intends to get married? The purpose of this study is to explain the ruling on a non-pregnant divorced or widow adulteress' Istibrā.

Method

The current study is a descriptive-analytical and library study that clarifies the ruling on the purgation (Istibrā) of a non-pregnant unmarried adulteress by referring to the primary sources of Imamah jurisprudence and examining the jurisprudential propositions.

Results

Imamah jurisprudents differ in the obligatory or non-obligatory of non-pregnant and unmarried adulteress' Istibrā. From the famous Imamah jurisprudent's viewpoint, adulteress' Istibrā is not obligatory, and an adulteress can marry the adulterer or a non-adulterer immediately after adultery. Although the famous viewpoint does not consider Istibrā to be obligatory, there is no complete consensus. Some argue that Istibrā is not absolutely obligatory, while others believe it is *mustahabb*, and the third group has taken precautions in this regard while emphasizing the non-obligatory of the adulteress' Istibrā. In contrast to the famous viewpoint, some jurisprudents have considered the obligatory of Istibrā. Although they agree on the obligatory of Istibrā, they differ on whether Istibrā is a condition for the validity of a marriage or a condition for intercourse.

Famous jurisprudents have referred to the generality of texts (verses and hadiths) on the obligatory of Istibrā. According to them, these texts, in general, indicate the non-obligatory of non-pregnant and unmarried adulteress' Istibrā (An-Nisa: 24 and 3). On the other hand, those who believe in the obligatory of Istibrā refer to hadiths, in some of which the obligation of adulteress' Istibrā before marriage is specified. They have also referred to the rule of "It is not permissible for the two unique semens to meet in the same womb" to emphasize the obligatory of Istibrā, which means that the Shari'a has forbidden the union of two unique semens in the same womb. Another reason given for the obligatory of adulteress' Istibrā is to prevent the intermixing of semens and genealogies (*Miāh* and *Ansāb*), explaining that the purpose of the religion of Islam is to preserve the five basic goals, namely religion, intellect, soul, wealth and genealogy. Legislation has also been done to maintain these goals. Therefore, Islam has enacted rulings to prevent the Intermixing of semen and genealogies. The jurisprudents have also mentioned the wisdom of some of the rulings on not mixing the semen, such as the forbiddance of marrying two men with a woman at the same time, the legislation of *iddah*, and so on. Now, if it is permissible to marry an adulteress without Istibrā, this goal of the Shari'a will not be achieved, and it will lead to intermixing the semen and genealogy. So the famous arguments are imperfect because the famous jurisprudents cite the generality and absoluteness of the arguments, which is specified (*Takhṣīṣ*) by the arguments that indicate the obligatory of Istibrā

Although the hadiths on obligatory of Istibrā are complete, some have raised the objection that since the famous jurists have abandoned the hadiths on obligatory of Istibrā, they should be abandoned because it indicates their weakness.

In response to this problem, it should be said that although the famous jurists' abandonment (E'rad) of a correct hadith indicates its weakness, two conditions have been mentioned for it, and if these two conditions are met, the famous jurists' abandonment suggests the weakness of the hadith: a) What is meant by the famous, is the early scholars (Qodama); That is, if the famous Qodama had abandoned a hadith, this abandonment indicates the weakness of the hadith. B) Their abandonment is due to a reason that they have achieved and we have not achieved. In other words, it is not probable that their abandonment is based on ijihad or because of the rules of conflict or because of taqiyyah, which these two conditions do not exist in the discussion of the adulteress' Istibrā. Because, first of all, given that Koleini has mentioned the obligatory of Istibrā in al-Kafi (Koleini, 1407 AH, vol. 5, p. 356), without referring to the opposing hadith, which is the realization (Kashif) of his fatwa (Shobeiri Zanjani, 1419 AH, vol. 7, p. 2119). Also, Sheikh Mofid in Al-Muqna'ah (Sheikh Mofid, 1413, p. 504) and Sheikh Tusi in Tahzib Al-Ahkam (Sheikh Tusi, 1407, vol. 7, p. 327) have accepted the obligatory of Istibrā, so the famous early scholars' (Qodama) abandonment of these hadiths are not very clear. Secondly, this abandonment is not because they had a reason that did not reach us, but their abandonment is based on ijihad. According to what has been discussed, the author believes that the famous arguments are imperfect, and their abandonment does not indicate the weakness of the hadiths whose contents imply the obligatory of Istibrā.

It is also imperative for the Shari'ah to preserve the semen (Miah) and genealogy (Ansab), to the extent that the Prophet Mohammad (PBUH) cursed one who falsely attributes him or herself to another person: "May God curse the one who attributes himself to someone other than his father". Therefore, given the strength of the arguments of those who believe in the obligatory of Istibrā, their opinions are preferable, and adulteress' Istibrā is necessary and obligatory.

Compliance with the research ethics: This study complied with all ethical research guidelines.

Funding: The present study results from the author's personal efforts and has not received any financial support.

Authors' contribution: Abdul Samad Aliabadi (corresponding author) was primarily in charge of conducting this research.

Conflict of interest: There is no conflict of interest with any person or organization.

Acknowledgments: The authors express their gratitude for the efforts of all those involved in the respected Quarterly Journal of Women and Family Studies for the excellent and rapid process of reviewing, proper corresponding, and acceptance of the article.

References

- Hakim, M. (1996). *Mostamsek al'orwah alwostâ*. Qom: Mo'assese dar-altafsir. (text in Arabic)
- Kho'ei, A. (1998). *Mousoo'ah al'emâm alkho'ei*. Qom: Mo'assasah ehyâ' âthâr al'emâm alkho'ei. (text in Arabic)
- Kolaini, M. (1987). *Alkâfi*. Tehrân: Dâr-alkotob aleslâmiyyah. (text in Arabic)
- Seykh Tousi, M. (1987 a). *Alkhelâf*. Qom: Eslâmi Pub. (text in Arabic)
- Seykh Tousi, M. (1987 b). *Tahzib*. Tehrân: Dâr-alkotob. (text in Arabic)
- Sheykh Mofid, M. (1993 a). *Almot'ah*. Qom: Kongre jahâni hezâre sheykh mofid. (text in Arabic)
- Sheykh Mofid, M. (1993 b). *Almoqne'ah*. Qom: Kongre jahâni hezâre sheykh mofid. (text in Arabic)
- Shobeiri Zanjani, M. (1999). *Ketâb nekâh*. Qom: Rây-pardâz. (text in Arabic)
- Yazdi, M. (2007). *Al'orwah alwothqâ ma' alta'liqât*. Qom: Madrasah Emâm Ali Pub. (text in Arabic)

نقد و بررسی دیدگاه مشهور فقها امامیه در عدم وجوب استبراء زانیه غیر باردار

عبدالصمد علی آبادی^۱

اطلاعات مقاله

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۳/۱۵
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۶/۱۴

چکیده

تجرد استبراء به معنای برائت رحم و پاکي آن است. در اسلام استبراء جهت پاکي رحم از حمل تشریح شده است که استبراء غیر حامل با دیدن حیض است. از آن جهت که زنا از مسائلی است که همواره مورد ابتلا بوده، خصوصاً در جوامع امروزی، ضروری است که در خصوص استبراء زانیه بحث شود. حال این بحث مطرح می‌شود که زانیه بدون شوهر و غیر باردار در صورتی که قصد ازدواج داشته باشد، آیا نیاز به استبراء دارد؟ هدف از این تحقیق نقد و بررسی دیدگاه مشهور فقها درباره حکم استبراء زانیه بدون شوهر و غیر باردار است. سؤال اصلی ما آن است که چگونه می‌توان دیدگاه مشهور مبنی بر عدم وجوب استبراء زن زناکار (زانیه) را نقد و بررسی کرد؟ فقهای امامیه در وجوب یا عدم وجوب استبراء زانیه غیر باردار اختلاف دارند؛ دیدگاه عدم وجوب استبراء به مشهور فقها نسبت داده شده است. البته برخی از مشهور به استحباب استبراء و برخی دیگر به احتیاط در این مسئله گرایش پیدا کرده‌اند. این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی است، نشان می‌دهد ادله مشهور ناتمام است؛ به دلیل اینکه استناد مشهور به عموم و اطلاق ادله است که با ادله‌ای که بر وجوب استبراء دلالت می‌کند، قید زده می‌شود و اعراض مشهور موجب ضعف روایات وجوب استبراء نمی‌شود، زیرا اولاً اعراض مشهور قدامت چندان روشن نیست و ثانیاً این اعراض به خاطر این نیست که آن‌ها دلیلی داشته‌اند که به ما نرسیده است، بلکه اعراض آن‌ها اجتهادی است. نتیجه آنکه با وجود روایات وجوب استبراء، قاعده «لا يجوز اجتماع المائین فی رحم واحد» و حفظ میاه و انساب از اختلاط، قول به وجوب استبراء ترجیح دارد.

نوع مقاله: پژوهشی اصیل

واژگان کلیدی

استبراء زانیه، عده زانیه، زانیه غیر باردار، برائت رحم، پاکي رحم

ارجاع به مقاله:

علی آبادی، عبدالصمد. (۱۴۰۱). نقد و بررسی دیدگاه مشهور فقها امامیه در عدم وجوب استبراء زانیه غیر باردار. مطالعات زن و خانواده، ۱۰(۱)، ۸۳-۶۱. doi: 10.22051/jwfs.2022.36437.2707

۱- مقدمه

استبراء به معنای طلب برائت و پاکی جستن، واژه‌ای است که در فقه کاربرد دارد و دارای اقسامی است که عبارت است از استبراء از منی و ادرار که اختصاص به مرد دارد. استبراء از حیض مربوط به زنان است. استبراء حیوان نجاست خوار مربوط به حیوانات حلال‌گوشتی است که نجاست می‌خورند، و مورد آخر، استبراء از بارداری است و این برای پاکی رحم کنیزی است که مالک قصد فروش او را دارد (جمعی از پژوهشگران، ۱۴۲۶: ۳۸۰/۱). همچنین فقها استبراء را بر پاکی رحم زن از منی مرد نیز اطلاق کرده‌اند. البته با این توضیح که فقها برای پاکی رحم زنی که از همسر شرعی خود جدا شده یا فوت کرده، غالباً از واژه عده نام می‌برند و برای برائت و پاکی رحم زنی که مرتکب زنا شده، غالباً از واژه استبراء استفاده می‌کنند.

استبراء و عده از برنامه‌های حکیمانه الهی است و به‌طور قطع یکی از اهداف شارع از تشریح عده و استبراء استحکام خانواده و حفظ میاه و انساب است به‌عبارت‌دیگر جایز نیست که منی دو مرد در یک رحم قرار گیرد لذا شارع عده و استبراء را تشریح کرده تا رحم زن از نطفه زوج سابق پاک‌گردد و بعد نطفه شوهر جدید در رحم زن قرار گیرد.

ضرورت این بحث از آن جهت است که زنا باتوجه‌به این که هم‌بستری نامشروع است، بنا بر فتوای مشهور فقیهان امامیه عده ندارد و در حال حاضر همین نداشتن عده سبب‌شده برخی بدون هیچ قید و بندی این عمل که مبعوض شارع است، را انجام دهند و در اولین فرصت نیز ازدواج می‌کنند که تبعات زیادی به دنبال دارد و باتوجه‌به اینکه حکم استبراء زانیه بدون شوهر و غیرباردار چندان روشن نیست و بحث مستقلی در این باره صورت نگرفته، لذا این بحث از ضرورت دوچندان برخوردار است. در خصوص پیشینه بحث، باتوجه‌به تتبع صورت‌گرفته تحقیق موسع و یکپارچه‌ای یافت نشد و فقط فقها لابه‌لای برخی مباحث به استبراء زانیه اشاره نموده‌اند. حال پرسش تحقیق آن است که آیا زانیه بدون شوهر و غیرحامل در صورتی که قصد ازدواج داشته‌باشد، نیاز به استبراء دارد؟ از این رو، هدف این نوشتار آن است که حکم استبراء زانیه بدون شوهر و غیرحامله را روشن نماید.

۲- استبراء

استبراء در لغت از برّی به معنای خلاصی جستن، پاک بودن، پاک شدن، منزه شدن، بیزاری جستن، بیزاری خواستن است (طریحی، ۱۴۱۶: ۵۰/۱) استبراء در فقه کاربردهای مختلفی دارد (وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، ۱۴۰۴: ۱۶۶/۳) که در اینجا استبراء رحم مراد است یعنی پاک‌شدن رحم زانیه از نطفه زانی (وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، ۱۴۰۴: ۱۶۶/۳، ۳۰۴) اگر زانیه حیض می‌شود، استبراء وی یک حیض است و زنی که به‌بواسطه بیماری یا مثل آن حیض نمی‌شود باید سه ماه صبر کند (شیخ مفید، ۱۴۱۳: ۵۰۴). استبراء زانیه باردار به وضع حمل است (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲: ۴۵). همچنین عده مثل استبراء برای پاکی رحم زن است اما مخصوص زنانی است که بعد از ازدواج و نکاح شرعی از همسر خود جدا شده باشند و با اتمام عده می‌توانند دوباره ازدواج کنند (حمیری، ۱۴۲۰: ۴۲۸/۷).

صدر، ۱۴۲۰: ۵۰۹/۸) این عده شامل زانیه نمی‌شود و زانیه عده ندارد (شیخ طوسی، ۱۳۸۷: ۲۳۸/۵؛ ابن‌براج، ۱۴۰۶: ۳۲۱/۲)، چون هم‌بستری زانیه با زانی غیرشرعی است. همچنین استبراء با عده تفاوت‌هایی دارد از جمله اینکه عده در هر صورت واجب است حتی اگر به عدم بارداری زن یقین داشته باشیم برخلاف استبراء؛ همچنین در استبراء یک حیض کفایت می‌کند بخلاف عده (وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية، ۱۴۰۴: ۱۷۰/۳). باتوجه به توضیحات اگر گفته شود که بر زانیه عده واجب است مراد همان استبراء است نه عده، زیرا همان‌طور که بیان شد عده مخصوص زنی است که بعد از ازدواج شرعی از همسر خود طلاق گیرد یا همسر وی فوت کند و هیچ‌یک از فقها چنین عده‌ای را برای زانیه واجب ندانسته و محل بحث و اختلاف بین آن‌ها نسبت به استبراء است.

۳- دیدگاه‌های موجود درباره استبراء زانیه غیر باردار

فقهای امامیه نسبت به وجوب یا عدم وجوب استبراء زانیه بدون شوهر و غیر باردار اختلاف دارند برخی قائل به وجوب استبراء هستند و برخی دیگر استبراء را واجب نمی‌دانند که در ادامه به دیدگاه و ادله آن‌ها اشاره می‌شود.

۳-۱- عدم وجوب استبراء

مشهور فقها استبراء زانیه را واجب نمی‌دانند (سبزواری، ۱۴۱۳: ۱۰۹/۳۴؛ سبحانی، ۱۴۰۴: ۳۳۹؛ جمعی از پژوهشگران، ۱۴۲۳: ۴۹۱/۱۰). هر چند از نظر مشهور استبراء واجب نیست ولی قول واحدی ندارند که در ادامه بدان‌ها اشاره می‌شود:

قول اول: مطلقاً واجب نیست: هرچند قائلین به این قول به صورت صریح اشاره به عدم وجوب استبراء نکرده‌اند و فقط می‌گویند که بر زانیه عده واجب نیست، اما از اینکه ازدواج با زانیه را - بدون پاک‌ی رحم حتی با استبراء - جایز دانسته‌اند این نشان می‌دهد که از نظر آن‌ها استبراء زانیه مطلقاً واجب نیست. ابن ادریس می‌نویسد: «بر زانیه عده واجب نیست و جایز است که ازدواج کند» (ابن ادریس، ۱۴۱۰: ۵۴۴/۲). برخی نیز در پاسخ به سؤالی درباره حکم ازدواج با زانیه حتی در زمان بارداری چنین نوشته‌اند: «اشکالی ندارد با زنی که زنا کرده ازدواج کند هر چند که حامله باشد»^۲ (تبریزی، ۱۴۲۷: ۱۹۳/۸). گلپایگانی علاوه بر زانی، ازدواج با غیر زانی را صحیح می‌داند و تصریح می‌کند که زانیه عده ندارد (گلپایگانی، ۱۴۱۳: ۱۰۴). مفهوم این قول آن است که علاوه بر عده، استبراء هم واجب نیست. عده‌ای دیگر از فقها به صورت مطلق فتوا به عدم وجوب عده زانیه صادر نموده‌اند (ابن‌براج، ۱۴۰۶: ۳۲۱/۲؛ حلی، ۱۴۰۵: ۴۷۲؛ فاضل هندی، ۱۴۱۶: ۳۵۴/۷؛ امام خمینی، بی‌تا: ۳۴۴/۲؛ امام خمینی، ۱۴۰۴: ۲۱۵؛ اراکی، ۱۴۱۴: ۱۱۳/۲).

بنابراین از جمع‌بندی اقوال فوق عدم وجوب استبراء زانیه به صورت مطلق به دست می‌آید.

^۱. لا عده علی الزانیه، و يجوز لها أن تزوج.

^۲. فلا بأس أن يتزوجها من زني بها وإن كانت حاملاً.

قول دوم: استحباب استبراء: برخی از فقها قائل به استحباب استبراء شده‌اند، شیخ طوسی در یک قول قائل به استحباب استبراء شده‌است. وی در الخلاف بعد از اشاره به اینکه زانیه غیر باردار عده ندارد به استحباب استبراء اشاره می‌کند^۱ (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ الف: ۳۰۱/۴) و طبرسی نیز قولی شبیه قول شیخ در خلاف دارد (طبرسی، ۱۴۱۰: ۱۳۰/۲). برخی استبراء را در صورتی مستحب می‌دانند که زانیه قصد ازدواج با زانی را داشته باشد (روحانی، بی تا: ۵۶۳/۲).

استحباب استبراء از آن جهت است که اطلاقات زیادی وجود دارد که بر اباحه ازدواج با زانیه بدون استبراء دلالت دارند، و از طرف دیگر ظاهراً از نظر این فقها با یک یا دو روایت که دلالت بر لزوم استبراء می‌کنند، نمی‌توان اطلاقات را قید زد، لذا حمل بر استحباب کرده‌اند (شیری، ۱۴۱۹: ۲۱۱۹/۷).

قول سوم: استبراء از باب احتیاط: گروهی از فقها ضمن اشاره به عدم وجوب استبراء زانیه، احتیاط در این مسئله را وجیه دانسته‌اند. البته این دیدگاه خود به دو قسم تقسیم می‌شود:

الف) احتیاط نسبت به زانی و غیرزانی: برخی معتقدند در صورتی که زانیه بخواهد با زانی یا غیرزانی ازدواج کند از باب احتیاط تا زمان حیض دیدن (استبراء)، صبر کند و سپس ازدواج نماید (یزدی، ۱۴۲۸: ۷۹۱/۲؛ فیاض، بی تا: ۱۰۲/۳). صاحب عروه می‌نویسد: «احوط اقوی آن است که ازدواج بعد از استبراء رحم زن از ماء زانی یا غیر زانی باشد»^۲ (یزدی، ۱۴۲۸: ۷۹۰/۲). مکارم شیرازی می‌گوید: «احتیاط نباید ترک شود و این احتیاط به خاطر برخی از ادله‌ای است که ظهور در وجوب استبراء دارند»^۳ همچنین امام خمینی تأکید می‌کند که حتی الامکان نباید ترک شود^۴ (یزدی، ۱۴۲۸: ۷۹۰/۲). ایشان در جای دیگری چنین می‌نویسد: «اگر با زن بی شوهری که در عده نیست زنا کند، بعداً می‌تواند آن زن را برای خود عقد نماید ولی احتیاط مستحب آن است که صبر کند تا آن زن حیض ببیند بعد او را عقد نماید بلکه احتیاط مزبور حتی الامکان نباید ترک شود و همچنین است اگر دیگری بخواهد آن زن را عقد کند» (امام خمینی، ۱۴۲۴: ۴۷۰/۲). مراد از دیدن حیض همان استبراء است زیرا همان‌طور که بیان شد استبراء به یکبار حیض دیدن محقق می‌شود. گلپایگانی، اراکی، صافی، سیستانی و نوری هم مثل امام خمینی استبراء را برای زن از باب احتیاط مستحب، لازم می‌دانند و فاضل احتیاط واجب دانسته است (امام خمینی، ۱۴۲۴: ۴۷۰/۲) اما خوئی و تبریزی در فتوای خود بین ازدواج زانیه با زانی و غیر زانی تفصیل داده‌اند از نظر آنان که اگر زانیه بخواهد با زانی ازدواج کند بنا بر احتیاط مستحب^۵ زانیه باید

^۱ . یستبرئها بحیضه استحباباً

^۲ . الأحوط الأولى أن يكون بعد استبراء رحمها بحیضه من مائه أو ماء غيره.

^۳ . لا یترك الاحتیاط؛ و ذلك لظهور بعض ما دلّ علیه في الوجوب.

^۴ . لا یترك حتى الإمكان.

^۵ . «احتیاط مستحب» همیشه همراه با فتواست؛ یعنی مجتهد در آن مسأله، علاوه بر اظهار نظر، راه احتیاط را هم نشان داده است و مقلد می‌تواند در مسأله،

به فتوا و یا به احتیاط عمل کند و نمی‌تواند به مجتهد دیگری رجوع کند. (مکارم، بی تا.)

استبراء شود اما اگر با غیر زانی ازدواج کند بنا بر احتیاط واجب^۱ باید زانیه استبراء شود (امام خمینی، ۱۴۲۴: ۴۷۰/۲).

ب) احتیاط نسبت به زانی: برخی از فقها استبراء را نسبت به زانی از باب احتیاط لازم می‌دانند، خوئی بنا بر یک قول، سبزواری و خراسانی در این خصوص می‌نویسند: «ازدواج با زانیه برای زانی و غیر زانی جایز است، لکن احتیاط واجب این است که زانی با زانیه ازدواج نمی‌کند مگر بعد از استبراء زانیه با یک بار حیض دیدن»^۲ (خوئی، ۱۴۱۶: ۳۰۲/۱؛ سبزواری، بی‌تا: ۵۹۱؛ سبزواری، ۱۴۱۳: ۱۰۹/۲۴؛ خراسانی، ۱۴۲۸: ۳۴۳/۳). خوئی در جای دیگری نیز شبیه به همین قول را دارد^۳ (خوئی، بی‌تا: ۱۰۲). باتوجه به اینکه فقها در ابتدا فتوای به جواز ازدواج با زانیه نسبت به زانی و غیر زانی صادر نموده‌اند و سپس نسبت به ازدواج با زانی فقط احتیاط را لازم دانسته‌اند روشن می‌شود که احتیاط در استبراء فقط نسبت به ازدواج با زانی است و در غیر این صورت باید نسبت به غیر زانی نیز بیان می‌کردند.

مرعشی نیز نسبت به ازدواج زانیه با زانی احتیاط واجب را در انجام استبراء دانسته است: «لکن احتیاط واجب در این است که زانی ازدواج نکند با زانیه مگر بعد از استبراء زانیه به یک حیض دیدن»^۴ (مرعشی، ۱۴۰۶: ۲۴۱/۲).

احتیاط در استبراء به این دلیل است که از یک طرف مشهور فقها از روایات وجوب استبراء اعراض کرده‌اند و از طرف دیگر نتوانسته‌اند از ادله وجوب استبراء چشم‌پوشی کنند لذا قائل به احتیاط در این مسئله شده‌اند (یزدی، ۱۴۲۸: ۷۹۰/۲).

۳-۲. وجوب استبراء

فقهای که استبراء را واجب می‌دانند به دودسته تقسیم می‌شوند:

الف) استبراء شرط وطنی زانیه: شیخ مفید استبراء را شرط جواز وطنی و هم‌بستری می‌داند، وی می‌نویسد: «اگر (زانی) بعد از زنا، زانیه را به عقد خود درآورد اگر از زانی است که حیض می‌شود به مقدار یک حیض با وی هم‌بستر نشود و اگر به دلیل بیماری حیض نمی‌شود با سه ماه دوری آن زن را پاک کند (یعنی بعد از گذشت سه ماه می‌تواند با وی نزدیکی کند)»^۵ (شیخ مفید (ب)، ۱۴۱۳، ص ۵۰۴) شیخ مفید استبراء را شرط وطنی می‌داند نه شرط ازدواج، در نتیجه ازدواج با زانیه صحیح است اما نزدیکی و هم‌بستری با وی تا اتمام استبراء جایز نیست.

ب) استبراء شرط ازدواج زانیه: در مقابل گروهی دیگر از فقها استبراء زانیه را شرط جواز نکاح می‌دانند و بدون آن نکاح صحیح نیست. ظاهراً کلینی قائل به وجوب استبراء زانیه است؛ زیرا کلینی در

^۱. «احتیاط واجب» همراه با فتوا نمی‌باشد و مقلد باید به همان احتیاط عمل کند و می‌تواند به فتوای مجتهد دیگر مراجعه کند. (همان)

^۲. یجوز التزویج بها للزانی و غیره، لکن الأحوط لزوماً أن لا یتزوج بها الزانی إلا بعد استبرائها بحیضه.

^۳. إن لم تكن مزروجة جاز التزویج بها، ولا عدة علیها من زناها، نعم إذا أراد الزانی أن یتزوج بها فالأحوط لزوماً كونه بعد الاستبراء بحیضه.

^۴. لکن الأحوط لزوماً ان لا یتزوج بها الزانی إلا بعد استبرائها بحیضه.

^۵. إذا عقد علیها بعد الفجور بها فلا یقریها حتی یستبرئها بحیضه.

کافی که کتاب فتاوی وی است، روایت استبراء را نقل کرده (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۵۶/۵)، بدون اشاره به روایات مخالف آن که این امر کاشف از فتاوی اوست (شبییری زنجانی، ۱۴۱۹: ۲۱۱۹/۷).

شیخ طوسی نیز بنا بر یک قول در تهذیب می‌گوید: «و لَا يَنْبَغِي لَهُ أَنْ يَتَزَوَّجَ بِهَا بَعْدَ الْفُجُورِ إِلَّا بَعْدَ أَنْ يَسْتَبْرَأَ رَجْمَهَا» (شیخ طوسی، ۱۴۰۷: ۳۲۷/۷). «لا ینبغی» در کلام شیخ غالباً یعنی «حرام است» (شبییری، ۱۴۱۹: ۲۱۴۹/۷). علامه حلی می‌نویسد: «اگر زانیه (بدون شوهر) باردار نبود اقرب این است که عده بر او واجب است»^۱ (علامه حلی، ۱۴۲۰: ۱۶۰/۴). مراد از عده همان استبراء است. همچنین ظاهر قول شهید ثانی دلالت بر وجوب استبراء می‌کند زیرا وی بعد از بیان دیدگاه علامه در تحریر نسبت به وجوب عده زانیه غیر باردار چنین نوشته‌است: «لا بأس به حذراً من اختلاط المياه و تشویش الأنساب»، (شهید ثانی، ۱۴۱۳: ۲۶۳/۹)؛ مفهوم این جمله آن است که اخذ به قول علامه (وجوب استبراء) به دلیل ترس از اختلاط میاه و انساب اشکالی ندارد. فیض کاشانی نیز بعد از ذکر اختلاف در استبراء زانیه می‌نویسد: «أحوط ثبوت آن است»^۲ (فیض کاشانی، بی‌تا: ۳۴۴/۲). کاشف‌الغطاء هم بعد از ذکر اختلاف در خصوص زانیه غیر باردار چنین نتیجه گرفته‌است: «و لو لم تحمل لزوماً الاعتداد» (کاشف‌الغطاء، ۱۴۲۲: ۴۵).

مغنیه بعد از ترجیح قول علامه حلی نسبت به لزوم استبراء می‌گوید: «اگر قبل از ازدواج با کسی که قبلاً با او زنا کرده استبراء از نطفه وی واجب باشد، تا بین ولد شرعی از غیر شرعی تشخیص داده شود، پس استبراء زانیه از نطفه غیر زانی بطریق اولی واجب است»^۳ (مغنیه، ۱۴۲۱: ۳۹/۶).

به نظر می‌رسد صاحب وسائل نیز استبراء را واجب می‌داند. زیرا وی تحت بابی می‌نویسد: «بَابُ وَجُوبِ الْعِدَّةِ عَلَى الزَّانِيَةِ إِذَا أَرَادَتْ أَنْ تَتَزَوَّجَ الزَّانِي أَوْ غَيْرَهُ» یعنی باب وجوب عده بر زانیه هنگامی که بخواهد با زانی یا غیر زانی ازدواج کند. (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۲۶۵/۲۲) و در توضیحاتی که در ادامه بیان کرده به وجوب آن با توجه به عمومات جنابت، عده غیر مدخول بها ... تصریح و تأیید می‌کند^۴ (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۲۶۵/۲۲). البته مراد از عده همان استبراء است زیرا در برخی از روایات به استبراء اشاره می‌کند و افزون بر آن احدی از فقها نگفته‌است که زانیه عده دارد. (عده اختصاص به زنی که از شوهرش جدا شده دارد). خوبی بنا بر یک قول استبراء را واجب دانسته و چنین نگاشته‌است: «جایز نیست بر زانی که با زانیه غیر باردار ازدواج کند مگر بعد از استبراء و پاک‌ی رحم با یک حیض دیدن»^۵ (خوئی، ۱۴۱۶: ۳۰۲/۱).

^۱ و لو لم تحمل، فالأقرب أن عليها العدة.

^۲ و لا عدة للزاني مع الحمل بلا خلاف، إذ لا حرمة له، و بدون باردار بودن زانیه در خصوص استبراء وی) قولان: أشهرهما العدم. و أئبتها في التحرير. أقول: و الأحوط ثبوتها، عملاً بالعمومات، و حذراً من اختلاط المياه و تشویش الأنساب.

^۳ إذا وجب أن تستبرئ من ماء من زنى بها قبل أن يتزوجها، لتمييز الولد الشرعي من غيره، فاستبرأوها من ماء غيره أولى.

^۴ أقول: و تقدم ما يدل على ذلك بعمومه و إطلاقه في أحاديث الجنابة و عدة غير المدخول بها و في المهور و غير ذلك.

^۵ المرأة المزني بها الحامل، هل يجوز لغير الزاني التزوج بها أثناء حملها؟ الخوئي: نعم يجوز لغير الزاني بها، و هكذا الزاني بها، نعم لا يجوز للزاني في غير الحامل إلا بعد الاستبراء بحیضة، و الله العالم.

مکارم شیرازی در یک قول، بعد از بیان این نکته که نسبت بین روایات عدم وجوب با روایات وجوب استبراء، عموم و خصوص مطلق است و عام به واسطه خاص تخصیص می‌خورد می‌نویسد: «فالقول بالوجوب قوی»^۱ (مکارم، بی‌تا)، بنابراین زانیه نمی‌تواند ازدواج کند و باید تا اتمام استبراء صبر کند. شبیری زنجان‌ی نیز ضمن رد دیدگاه کسانی که قائل به عدم استبراء هستند، می‌نویسد: «در زانیه استبراء مطلقاً لازم است که استبراء غیرحامل با دیدن حیض و استبراء حامل با وضع حمل است» (شبیری زنجان‌ی، ۱۴۱۹: ۲۱۵۱/۷).

۴. ادله مخالفان (عدم وجوب) و موافقان (وجوب) استبراء

همان‌طور که بیان شد از نظر مشهور فقها استبراء واجب نیست، در مقابل برخی از فقها استبراء زانیه را واجب می‌دانند که در ادامه ادله هر یک تبیین می‌شود:

۱ - ۴. ادله مشهور فقها (قائلین به عدم وجوب استبراء)

ادله‌ای که مشهور بدان استناد می‌کنند عبارت است از:

۱. قرآن: استناد به آیات «وَ أَجَلٌ لَّكُمْ مَا وَرَاءَ ذَلِكَ»^۲ (نساء: ۲۴) «فَأَنْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ»^۳ (نساء: ۳). خداوند در مجموع این دو آیه می‌فرماید هر زنی بر شما حلال است و می‌توانید با وی ازدواج کنید مگر زنانی که نهی کردم، و خداوند نسبت به ازدواج با زانیه نهی نکرده است، لذا می‌توان با وی ازدواج نمود و نیازی هم به عده و استبراء ندارند (طبرسی، ۱۴۱۰: ۱۳۰/۲).

این استدلال محدودش است زیرا با وجود روایاتی که دلالت بر وجوب استبراء زانیه غیر باردار می‌کنند که ذیل بحث خود بدان‌ها اشاره می‌شود، استناد به این آیات صحیح نیست.

۲. سنت: روایات مورد استناد به دودسته تقسیم می‌شوند:

الف) روایاتی که در خصوص جواز ازدواج با زانیه بدون اشاره به استبراء در متن آنها وارد شده است: ابی بصیر و حلبی در دو روایت چنین نقل می‌کنند که از امام صادق علیه‌السلام درباره‌ی مردی سؤال نموده‌اند که اگر با زنی مرتکب زنا شود، پس از آن می‌تواند با همان زن از راه حلال ازدواج کند. آن حضرت در پاسخ فرمود: آغاز آن زنا (سفاح) و پایان آن عقد شرعی (نکاح) است (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۵۶/۵).

از لحاظ سند، علامه مجلسی روایت ابی بصیر را ضعیف و روایت حلبی را حسن می‌داند (علامه مجلسی دوم، ۱۴۰۴: ۶۳/۲۰)، اما بسیاری از فقها روایت حلبی را صحیح شمرده‌اند (نجفی، ۱۴۰۴: ۴۳۹/۲۹؛ حائری، ۱۴۱۸: ۱۹۰/۱۱). حتی برخی از فقها هر دو روایت را صحیح دانسته‌اند (حکیم، ۱۴۱۶: ۱۵۳/۱۴).

^۱ والایضا: أن النسبة بينهما هي العموم والخصوص المطلق، والحكم فيه التخصيص، فالقول بالوجوب قوی. (ذیل: المسألة الأولى: حول وجوب استبرائهما بحیضه)

^۲ هر زنی غیر آنچه ذکر شد شما را حلال است.

^۳ پس با آنچه میلان باشد از زنان ازدواج نمایید.

از لحاظ دلالی؛ این دو روایت بر جواز ازدواج زانیه بدون استبراء دلالت دارد، کما اینکه اشتهاوردی می نویسد: «فانّ التعلیل بأنّ اوله سفاح و آخره نکاح ظاهر فی إرادة الجواز قبل الاستبراء» (اشتهاوردی، ۱۴۱۷: ۲۵۷/۲۹). در این دو روایت آن حضرت اشاره ای به استبراء بعد از زنا و قبل از ازدواج نفرمود، و اگر واجب بود آن حضرت بیان می کرد، به این دلیل که آن حضرت در مقام بیان حکم است.

به این استدلال این اشکال وارد است که امام (علیه السلام) در مقام بیان تمام احکام ازدواج با زانیه نبوده که لازم باشد به آن اشاره کند بلکه از پرسش راوی فهمیده می شود که پرسش او در مورد اصل جواز ازدواج با زانیه است که آیا صحیح است یا خیر؟ امام (علیه السلام) هم متناسب با سؤال پاسخ فرمودند. یا ممکن است چون حکم استبراء در شرع آمده بود و به خاطر وضوح و روشن بودن حکم استبراء بین همه مردم، در این روایات نیامده است.

ب) همچنین از عموم روایاتی که می گویند «حرام، حلال را حرام نمی کند» بر عدم وجوب استبراء استفاده می کنند مجموع آنها ۱۹ روایت است؛ البته با تعابیر مختلف که عبارت است از: «إِنَّ الْحَرَامَ لَا يُحَرِّمُ الْحَلَالَ»؛ «لَا يُحَرِّمُ الْحَرَامُ الْحَلَالَ»؛ «فَإِنَّ الْحَلَالَ لَا يُفْسِدُهُ الْحَرَامُ». (شیخ طوسی، ۱۳۹۰: ۱۶۵/۳؛ شیخ طوسی، ۱۴۰۷: ب: ۳۲۸/۷)، «مَا حَرَّمَ حَرَامٌ حَلَالًا» (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۴۲۶/۲۰).

نحوه استدلال به این صورت است که زنا حرام است و نمی تواند موجب حرمت ازدواج که حلال است، شود ولو به صورت موقت و در حد استبراء، بلکه بعد از زنا، زانیه می تواند بلافاصله ازدواج کند. از لحاظ سندی بسیاری از این روایات معتبر هستند (خونی، ۱۴۱۸: ۳۱۲/۳۲، ۳۱۳؛ محقق سبزواری، ۱۴۲۳: ۱۲۳/۲). به عنوان مثال روایت «إِنَّ الْحَرَامَ لَا يُحَرِّمُ الْحَلَالَ» که ابن سدیر از امام صادق (علیه السلام) نقل کرده و شیخ آن در تهذیب و استبصار آورده است برخی آن را صحیح (خونی، ۱۴۱۸: ۳۱۳/۳۲؛ شبیری، ۱۴۱۹: ۲۸۳۱/۸) و برخی دیگر موثق (حکیم، ۱۴۱۶: ۲۱۴/۱۴) می دانند، دلیل این اختلاف ابن سدیر است که فطحی است البته شبیری می گوید چون این روایت را صفوان بن یحیی قبل از وقف از وی نقل کرده، لذا صحیح است (شبیری، ۱۴۱۹: ۲۸۳۱/۸) اما از لحاظ دلالی، در تفسیر کلمه حلال بین فقها اختلاف است، برخی آن را حلال بالفعل و برخی اعم از حلال بالفعل و حلال شأنی می دانند. اگر مراد از «حلال»، حلال فعلی باشد یعنی همسر انسان؛ در این صورت این روایات بر مدعا دلالت نمی کند زیرا مفهوم این فقرات آن است که همسر انسان که در حال حاضر تمتع از آن حلال است با زنا بر شوهرش حرام نمی شود، لذا شامل زانیه نمی شود چون بالفعل حلال نیست، اما اگر مراد از «حلال» اعم از فعلی و شأنی باشد یعنی کسی که تمتع بردن از او ولو با عقد نکاح جایز است، در این صورت شامل زانیه می شود، بنابراین اگر شخصی با زنی زنا کند، این زن بر زانی حرام نمی شود زیرا زنا خودش حرام است و نمی تواند نکاح که حلال است را حرام کند. شبیری مراد از «حلال» حلال بالفعل گرفته است (شبیری، ۱۴۱۹: ۲۸۳۱/۸) لذا شامل زانیه نمی شود و از بحث خارج است.

نتیجه آنکه اگر کسی بگوید مراد از حلال، حلال فعلی است شامل بحث زانیه نمی‌شود اما اگر بگوید مراد از حلال، به معنای اعم است می‌تواند بر عدم وجوب استبراء به آن‌ها استناد کند.

۳. اصل برائت ذمه: درباره وجوب استبراء زانیه شک وجود دارد اصل برائت ذمه جاری می‌شود، بنابراین تکلیفی ندارد. زیرا وجوب استبراء نیاز به دلیل دارد که چنین دلیلی وارد نشده است (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ الف: ۳۰۱/۴).

این استدلال قابل قبول نیست زیرا با وجود ادله لفظی نوبت به اصل عملی نمی‌رسد.

۲-۴. ادله غیر مشهور (قائلان به وجوب استبراء)

فقهایی که قائل به وجوب استبراء شده‌اند به ادله ذیل استناد می‌کنند که عبارت است از:

۱. سنت: استناد به سنت به دو طریق است: الف) اطلاق روایات وجوب عده، ب) روایاتی که در خصوص استبراء زانیه وارد شده است:

الف) اطلاق روایات وجوب عده: یعنی روایاتی که بر وجوب عده دلالت می‌کنند اطلاق دارند به عبارت دیگر این روایات می‌گویند با دخول عده واجب می‌شود و این حکم شامل همه زنان مدخوله حتی زانیه می‌شود مثل این روایت: «إِذَا التَّقَى الْخِتَانَانِ وَجَبَ الْمَهْرُ وَالْعِدَّةُ وَالْغُسْلُ» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۰۹/۶).

در خصوص سند روایت برخی آن را صحیح و برخی حسن می‌دانند، (علامه مجلسی اول، ۱۴۰۶: ۱۱۹/۹؛ بحرانی، ۱۴۰۵: ۱۱۹/۲۴).

از لحاظ دلالی، این روایت به طور مطلق با «التقی الختنان» عده را واجب می‌داند، اطلاق این روایت شامل زانیه نیز می‌شود و باید رحم وی از نطفه حرام پاک شود. البته همان‌طور که اشاره شد عده زانیه به اندازه یک حیض است، که در اصطلاح بدان استبراء گفته می‌شود.

برخی اطلاق این روایت را پذیرفته و دلالت روایت بر استبراء زانیه را قبول دارند اما معتقدند چون نطفه زانی حرمت ندارد لذا استبراء واجب نیست و به مفاد قاعده فراش «الولد للفراش وللعاهر الحجر» یعنی فرزند برای شوهر است و سنگ برای زنا کار» استناد می‌کنند (خوئی، ۱۴۱۸: ۲۲۴/۳۲). با این بیان که اگر زن شوهردار زنا کند از نظر فقها (با این که دخول صورت گرفته) نیازی به استبراء ندارد و زوج می‌تواند با وی بلافاصله هم‌بستر شود چون نطفه زانی حرمت ندارد (بحرانی، ۱۴۰۵: ۵۰۴/۲۳؛ خوئی، ۱۴۱۸: ۲۲۴/۳۲) اما به نظر نگارنده این قول که چون نطفه زانی حرمت نداشته پس نیازی به استبراء ندارد، قابل قبول نیست زیرا اگر زانیه بخواهد با دیگری (غیر از زانی) ازدواج کند در اینجا نطفه زوج حرمت دارد و برای حرمت نطفه وی و جلوگیری از اختلاط میاه استبراء لازم است. از سوی دیگر اگر نطفه در عمل زنا منعقد شده باشد سبب الحاق فرزندی که متعلق به وی نیست می‌شود که از نظر شرع جایز نیست.

همچنین فقره «الولد للفراش وللعاهر الحجر» در خصوص زنی است که شوهر دارد و می‌گوید که اگر زانیه دارای شوهر، باردار شد و در صورت شک نسبت به این که فرزند برای چه کسی است، به اتفاق

فقها متعلق به زوج است نه زانی، و حال آنکه محل بحث در اینجا زانیه‌ای است که شوهر ندارد. (شیبیری، ۱۴۱۹: ۲۱۳۹/۷).

حکیم ضمن اذعان به دلالت این روایت بر وجوب استبراء، در رد آن می‌نویسد: «عده طلاق یا وفات و مانند آن به لحاظ احترام اشخاص دیگر قرار داده شده، اما شخصی که خودش قبلاً با این زن زنا کرده، حالا به احترام خودش عده نگه دارد، این معنا ندارد»^۱ (شیبیری، ۱۴۱۹: ۲۱۲۰/۷). به فرض که این پاسخ تمام باشد، نسبت به خود زانی صحیح است یعنی در صورتی که زانی بخواهد با زانیه ازدواج کند اما اگر زانیه بخواهد با شخص دیگری به غیر از زانی ازدواج کند پاسخ ایشان ناتمام است (شیبیری، ۱۴۱۹: ۲۱۲۰/۷).

ب) روایات دال بر وجوب استبراء: روایاتی هستند که در خصوص استبراء زانیه وارد شده و استبراء را برای ازدواج شرط می‌دانند:

روایت اول: ابن جریر می‌گوید به امام صادق علیه‌السلام عرض کردم اگر کسی با خانمی زنا کند و بعداً بخواهد با او ازدواج کند. آیا روا خواهد بود؟ ابو عبد الله فرمود: «نَعَمْ إِذَا هُوَ اجْتَنَبَهَا حَتَّى تَنْقَضِيَ عِدَّتُهَا بِاسْتِبْرَاءٍ رَجِمَهَا مِنْ مَاءِ الْفُجُورِ»؛ بلی. بعد از آنکه از خانم دوری کند تا عده او سرآید و پاکی رحم او روشن شود، حق دارد با او ازدواج کند (کلینی، ۱۴۰۷: ۳۵۶/۵).

روایت طبق سندی که کلینی نقل کرده، مرسل و ضعیف است (علامه مجلسی دوم، ۱۴۰۴: ۶۳/۲۰)، اما اشکالی بر آن نیست، زیرا شیخ طوسی همین روایت را به طریق صحیح آورده است (خوئی، ۱۴۱۸: ۲۲۰/۳۲؛ شیبیری زنجانی، ۱۴۱۹: ۲۱۱۷/۷). شیخ این روایت را در تهذیب نقل می‌کند ولی بدون ذیل آن یعنی «وَأِنَّمَا يَجُوزُ لَهُ أَنْ يَتَزَوَّجَهَا بَعْدَ أَنْ يَقِفَ عَلَى تَوْبَتِهَا» (شیخ طوسی، ۱۴۰۷: ۳۲۷/۷).

از لحاظ دلالتی، روایت بر وجوب استبراء زانیه دلالت می‌کند، شیخ طوسی در تهذیب با استدلال به روایت اسحاق ابن جریر ازدواج بدون استبراء را جایز نمی‌داند: «وَلَا يَنْبَغِي لَهُ أَنْ يَتَزَوَّجَ بِهَا بَعْدَ الْفُجُورِ إِلَّا بَعْدَ أَنْ يَسْتَبْرَأَ رَجِمَهَا» (شیخ طوسی، ۱۴۰۷: ۳۲۷/۷). هر چند شیخ «لاینبغی» آورده است اما لاینبغی در کلمات شیخ و بسیاری از قدماء غالباً دلالت بر حرمت می‌کند، خصوصاً در اینجا که شیخ به روایت اسحاق بن جریر استدلال می‌کند قطعاً دلالت بر حرمت می‌کند (شیبیری، ۱۴۱۹: ۲۱۴۹/۷). علامه مجلسی می‌نویسد: «يدل على اعتبار العدة من ماء الزنا و هو أحوط و إن لم يذكره الأكثر» (علامه مجلسی دوم، ۱۴۰۴: ۶۳/۲۰). علامه بر خلاف دیدگاه اکثر فقها، دلالت این حدیث بر اینکه «ماء الزنا» عده دارد، می‌پذیرد. بنابراین طبق این روایت، زانیه قبل از ازدواج باید رحم خود را از ماء الفجور پاک کند.

روایت دوم: شیخ مفید روایتی از حسن بن جریر در کتاب المتعه خود نقل می‌کند که بسیار شبیه روایت قبل است. در این روایت امام علیه‌السلام در پاسخ به این سؤال که آیا ازدواج با زن زناکار جایز

^۱ این قول آیت الله حکیم است که آیت الله شیبیری در کتاب خود آورده است.

و حلال است، می فرماید: «نعم إذا هو اجتنبها حتی تنقضي عدتها باستبراء رحمها من ماء الفجور فله أن يتزوجها بعد أن يقف علی توبتها» (شیخ مفید، ۱۴۱۳ الف: ۱۳)، اما برخی این روایت را همان روایت اسحاق بن جریر می دانند زیرا شخصی به نام حسن بن جریر در کتب حدیثی و رجالی وجود ندارد (شیری، ۱۴۱۹: ۲۱۲۶/۷). البته این دو روایت باهم تفاوت‌هایی دارند به عنوان مثال روایت اول در مورد مردی است که با زنی زنا کرده و سپس قصد ازدواج با وی (زانیه) را دارد و روایت دوم «فی المرأه الفاجره» در مورد ازدواج زن زناکار است.

روایت سوم: در تحف العقول از امام جواد علیه السلام در مورد مردی که با زنی به صورت زنا نکاح می کند، سؤال شد که آیا حلال است که او را به ازدواج درآورد؟ فرمود: «فَقَالَ يَدْخُلُهَا حَتَّى يَسْتَبْرَأَ مِنْ نُطْفَتِهَا وَ نُطْفَةِ غَيْرِهَا» او را رها کند تا از نطفه او و نطفه دیگری استبراء و پاک سازی و قطع شبهه کند (عده او از زنا سپری شود)، زیرا بعید نیست که با دیگری آمیزش (زنا) کرده باشد همان طور که با او زنا کرده است، و سپس اگر خواست او را به ازدواج درآورد (این شعبه حرانی، ۱۴۰۴: ۴۵۴). این روایت مرسل است (بحرانی، بی تا: ۱۲۱/۱۰). برخی مقالات تحف العقول را با ارزش می دانند. مکارم می نویسد: «مرسلات تحف العقول با ارزش است و با ضمیمه به روایت قبل عمده دلیل قائلین به وجوب استبراء» (مکارم، ۱۴۲۴: ۹۰/۵). از لحاظ دلالتی این روایات بر وجوب استبراء دلالت می کنند و روایاتی که بر عدم وجوب استبراء دلالت می کنند را تخصیص می زند. (مکارم، بی تا)؛ بنابراین مجموع روایات از لحاظ دلالتی بر وجوب استبراء زانیه دلالت دارند اما از لحاظ سندی روایت شیخ معتبر است.

۲. قاعده لایجوز اجتماع المائین فی رحم واحد: مفهوم این قاعده آن است که شارع اجتماع دو منی در یک رحم را منع کرده است (علامه حلی، ۱۴۰۱: ۱۲۸؛ فخرالمحققین، ۱۳۸۷: ۳۶۱/۳) و استبراء نیز به همین هدف تشریح شده است (فخرالمحققین، ۱۳۸۷: ۳۶۱/۳). در واقع ضابطه ازدواج و هم بستری عدم اجتماع میاه دو مرد یا بیشتر در رحم واحد است. هرچند علامه حلی رعایت این ضابطه را در صورتی لازم می داند که منی هر دو مرد دارای احترام باشد: «لایجوز اجتماع المائین فی رحم واحد إذا كان لهما حرمة؛ یعنی جایز نیست اجتماع دو منی در یک رحم، اگر هر دو محترم باشند» (علامه حلی، ۱۴۰۱: ۱۲۸). اما صاحب حدائق قید «إذا كان لهما حرمة» را شرط نمی داند زیرا وی در جایی که زنی زنا کند، درحالی که شوهرش در آن طهر با او نزدیکی نکرده باشد، می گوید بر شوهر زن لازم است برای عدم اختلاط مائین با زن هم بستر نشود^۱ (بحرانی، ۱۴۱۰: ۱۵۸/۱). همچنین صاحب کشف اللثام^۲ نیز این قید را قبول ندارد و قولی شبیه صاحب حدائق دارد (فاضل هندی، ۱۴۱۶: ۳۳۶/۸). همچنین محقق کرکی و شهید ثانی وطی زانیه بعد از ازدواج را به خاطر اختلاط مائین مکروه می داند (عاملی، ۱۴۱۴: ۱۹۷/۳؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰: ۴۳۷/۶). بنابراین قاعده «لایجوز اجتماع المائین فی رحم واحد» حتی در جایی که نطفه یک از دو مرد دارای احترام باشد جاری است، مثل جایی که زانیه قصد ازدواج داشته

۱. و ذلك بأن بری امرأته قد زنت فی طهر لم یطأها فی فائه یلزمه حذراً من اختلاط المائین و اعتزالها حتی تنقضي العدة.

۲. و ذلك بأن بری امرأته قد زنت فی طهر لم یطأها فی فائه یلزمه مروءة حذراً من اختلاط المائین اعتزالها حتی تنقضي العدة.

باشد، در اینجا هر چند نطفه زانی احترام ندارد اما نطفه کسی که با زانیه ازدواج می‌کند و زوج وی محسوب می‌شود احترام دارد و باید از اختلاط منی وی با نطفه زنا و حرام جلوگیری کرد. حتی اگر زوج همان زانی باشد چون نطفه قبل ازدواج زنا و حرام بوده اما نطفه بعد از ازدواج شرعی و دارای احترام است.

۳. جلوگیری از اختلاط میاه و انساب: هدف دین مبین اسلام حفظ پنج مقصد اساسی، یعنی دین، عقل، نفس، مال و نسب است (شهید اول، بی تا: ۳۸/۱). تشریح احکام نیز جهت حفظ این اهداف صورت گرفته است؛ بنابراین اسلام برای حفظ میاه و انساب انسان‌ها از اختلاط، احکامی را وضع کرده است. فقها نیز حکمت برخی از احکام را عدم اختلاط میاه ذکر کرده‌اند مثل: عدم جواز ازدواج با زانیه مشهوره (محقق کرکی، ۱۴۱۴: ۲۷۱/۹). حرمت ازدواج دو مرد با یک زن به طور هم‌زمان (علامه حلی، ۱۳۸۸: ۶۳۹) و تشریح عده (خوانساری، ۱۴۰۵: ۵۴۴/۴).

در روایات به اهمیت حفظ میاه و انساب اشاره شده است به‌عنوان مثال امام رضا علیه‌السلام در خصوص حرمت زنا فرمود: «خداوند زنا را حرام کرده بجهت فساد که در آن پیدا می‌شود از کشتار يك ديگر و در آمیختن و بهم خوردن نسل و تبار و ترك تربیت فرزندان، و بر هم خوردن میراث و آنچه از این قبیل از اقسام فساد و تباهی است» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳: ۵۶۵/۳). همچنین آن حضرت در خصوص علت حرمت قذف فرمودند: «خداوند تهمت ناروا و نسبت دادن کار زشت به پاکدامنان را، حرام فرموده برای اینکه نسب‌ها تباه می‌شود و فرزند از پدر واقعی خود جدا می‌گردد و مسأله ارث و میراث بهم می‌خورد» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳: ۵۶۵/۳).

حال اگر ازدواج با زن زانیه بدون استبراء جایز دانسته شود این هدف شارع تأمین نمی‌شود و موجب اختلاط و از بین رفتن میاه و انساب خواهد شد.

نتیجه اینکه با وجود ادله‌ای که بر وجوب استبراء دلالت دارند، دیگر نوبت به اخذ به عمومات و اطلاعاتی که دلالت بر عدم وجوب استبراء داشتند نمی‌رسد زیرا عمومات تخصیص می‌خورند.

۴-۲-۱. اشکال (اعراض مشهور)

با اینکه روایات وجوب استبراء تمام است اما برخی این اشکال را مطرح کرده‌اند که چون مشهور از روایات وجوب استبراء اعراض کرده‌اند پس باید آنها را کنار گذاشت (حکیم، ۱۴۱۶: ۱۵۵/۱۴) زیرا دلالت بر ضعف آنها می‌کند.

۴-۲-۲. پاسخ به اشکال

مشهور فقها معتقدند که اعراض مشهور فقها از یک روایت صحیح دلالت بر ضعف آن می‌کند (صنقور، ۱۴۲۸: ۳۱۰/۱؛ خوئی، ۱۴۱۹: ۴۲۶/۴) اما دو قید برای آن ذکر شده است و در صورت وجود این دو قید اعراض مشهور دلالت بر ضعف روایت می‌کند:

الف) مراد از مشهور، مشهور قداماست؛ بدین معنا که اگر مشهور قداما از یک روایت اعراض کرده باشند این اعراض دلالت بر ضعف روایت می‌کند (رفاعی، ۱۴۲۴: ۱/۳۹۴؛ شاهرودی، ۱۴۳۱: ۲۱۳/۱).

ب) اینکه اعراض آنها به خاطر دلیلی بوده است که دست آنها رسیده و به دست ما نرسیده است (صنقر، ۱۴۲۸: ۱/۳۱۰)، به عبارت دیگر احتمال داده نشود که اعراض آنها بر اساس اجتهاد یا به خاطر قواعد تعارض یا به خاطر تقیه باشد (صدر، ۱۴۱۷: ۱۰/۳۳۶). بنابراین در خصوص اعراض مشهور نسبت به روایات وجوب استبراء باید به دو سؤال پاسخ داده شود اول اینکه آیا مشهور قداما از این روایت اعراض کرده‌اند؟ دوم آنکه آیا اعراض مشهور به خاطر دلیلی بوده که به دست ما نرسیده و یا اینکه بر اساس اجتهاد بوده است؟

در پاسخ به سؤال اول همان‌طور که گذشت کلینی روایت وجوب استبراء را در کافی ذکر کرده است، شیخ مفید در مقنعه و شیخ طوسی در تهذیب وجوب استبراء را پذیرفته‌اند، لذا اعراض مشهور قداما نسبت به این روایات چندان روشن نیست، افزون بر آن فقهای دیگری مثل علامه حلی، شهید ثانی، فیض کاشانی، حر عاملی، بحرانی، صاحب حدائق، کاشف الغطاء نیز استبراء را پذیرفته‌اند.

اما در خصوص سؤال دوم، به نظر می‌رسد که اعراض مشهور به خاطر وجود دلیل نبوده است بلکه اجتهادی است زیرا همان‌طور که خوئی می‌گوید استبراء برای حفظ انساب است؛ به این بیان که زن باید تا مدتی صبر کند تا معلوم شود که آیا باردار است یا خیر؟ دلیل آن هم الحاق بچه به صاحب نطفه است. اما چون نطفه زانی حرمت ندارد دیگر نیازی به استبراء زانیه نیست؛ زیرا اگر زانیه ازدواج کند و باردار شود طبق «الولد للفراش» ولد به زوج ملحق می‌شود، لذا اشتباهی در نسب رخ نمی‌دهد (خوئی، ۱۴۱۸: ۲۲۴/۳۲) و شبیری نیز به اجتهادی بودن آن تصریح می‌کند (شبیری زنجان، ۱۴۱۹: ۷/۲۱۳۵، ۲۱۴۹).

۳-۲-۴. نظریه مختار

باتوجه به آنچه گفته شد ادله مشهور ناتمام است و اعراض آنها نشانه ضعف روایاتی که مفاد آنها بر وجوب استبراء دلالت دارند، نیست. همچنین حفظ میاه و انساب برای شارع از اهمیت زیادی برخوردار است، تا جایی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم نفرین کرده کسی که به دروغ خود را به دیگری منتسب کند: «لَعْنُ اللَّهِ مَنْ ادَّعَى إِلَى غَيْرِ أَبِيهِ» (شیخ طوسی، ۱۴۱۴: ۲۲۷) بنابراین باتوجه به قوت ادله قائلین به وجوب استبراء، قول آنها ترجیح دارد، در نتیجه استبراء برای زانیه لازم و واجب است.

۵- نتیجه‌گیری

استبراء زانیه، یکی از مسائل اختلافی بین فقهای امامیه است. مشهور فقها استبراء زانیه بدون شوهر و غیر باردار را واجب نمی‌دانند و برخی دیگر قائل به وجوب استبراء هستند. لسان مشهور در نفی وجوب یکی نیست، برخی استبراء را مطلقاً قبول ندارند و اصلاً نامی از آن نبرده‌اند و ازدواج بعد از زنا را صحیح

می‌دانند، برخی استبراء را مستحب و برخی دیگر ضمن اذعان به عدم وجوب استبراء به احتیاط در این مسئله تمایل پیدا کرده‌اند.

ادله‌ای که مشهور بر عدم وجوب استبراء به آنها استناد می‌کنند، ناتمام است زیرا آنها به عمومات ادله استدلال کرده‌اند که با روایاتی که دلالت بر وجوب استبراء می‌کنند - خصوصاً روایت شیخ طوسی که از نظر سندی معتبر است - تخصیص زده می‌شود. علاوه بر روایات وجوب استبراء به دو دلیل دیگر بر وجوب استبراء استناد می‌شود، دلیل اول حفظ میاه و انساب و دلیل دوم قاعده «لایجوز اجتماع المائین فی رحم واحد».

برخی گفته‌اند که چون مشهور از روایات وجوب استبراء اعراض کرده‌اند این اعراض نشانه ضعیف بودن روایات است، لذا کنار گذاشته می‌شوند اما با بررسی صورت گرفته اولاً با توجه به اختلاف قدما در این مسئله، اعراض مشهور قدما روشن نیست، افزون بر آن اگر اعراض مشهور پذیرفته شود این اعراض به خاطر دلیل خاصی نبوده بلکه به خاطر اجتهاد فقها است، لذا اعتبار ندارد. بنابراین، باتوجه به روایات وجوب استبراء، قاعده «لایجوز اجتماع المائین فی رحم واحد» و حفظ میاه و انساب از اختلاط قول به وجوب استبراء ترجیح دارد.

ملاحظات اخلاقی

پیروی از اصول اخلاق پژوهش: این مطالعه با رعایت کدهای اخلاقی انجام پژوهش‌های انسانی انجام شده است.

حمایت مالی: مطالعه حاضر حاصل تلاش نویسنده بوده و تحت حمایت مالی نیست.

سهم نویسندگان: نویسنده مسئول، عبدالصمد علی‌آبادی آن را بر عهده داشته است و حاصل تلاش فردی وی می‌باشد.

تضاد منافع: این پژوهش به طور مستقیم یا غیرمستقیم با منافع شخص یا سازمانی تعارض ندارد.

منابع فارسی

قرآن کریم

ابن‌ادریس حلی، محمد بن منصور بن احمد. (۱۴۱۰). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ابن‌براج طرابلسی، قاضی عبدالعزیز. (۱۴۰۶). المهذب. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

ابن‌شعبه حرانی، حسن بن علی بن حسین. (۱۴۰۴). تحف العقول عن آل الرسول. قم: مؤسسة النشر الإسلامی.

اراکی، محمدعلی. (۱۴۱۴). المسائل الواضحه. قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

اشتهاردی، علی‌پناه. (۱۴۱۷). مدارک العروة. تهران: دار الأسوة للطباعة والنشر.

امام خمینی، سید روح‌الله موسوی. (۱۴۲۴). توضیح المسائل (محشّی). قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

امام خمینی، سید روح‌الله موسوی. (۱۴۰۴). زیادة الأحکام. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

- امام خمینی، سید روح الله موسوی. (بی تا). تحریر الوسیله. قم: مؤسسه مطبوعات دارالعلم.
- بحرانی آل عصفور، یوسف بن احمد بن ابراهیم. (۱۴۰۵). الحدائق الناضرة في أحكام العترة الطاهرة. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- تبریزی، جواد بن علی. (۱۴۲۷). صراط النجاة. قم: دارالصدیقه.
- جمعی از پژوهشگران. (۱۴۲۳). موسوعة الفقه الإسلامي طبقاً لمذهب أهل البيت (زیر نظر سید محمود هاشمی شاهرودی). قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت.
- جمعی از پژوهشگران. (۱۴۲۶). فرهنگ فقه مطابق مذهب اهل بیت (زیر نظر سید محمود هاشمی شاهرودی). قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت.
- حائری، سید علی بن محمد طباطبایی. (۱۴۱۸). ریاض المسائل. قم: مؤسسه آل البيت.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹). وسائل الشیعة. قم: مؤسسه آل البيت.
- حکیم، سید محسن طباطبایی. (۱۴۱۶). مستمسک العروة الوثقی. قم: مؤسسه دارالتفسیر.
- حلی، یحیی بن سعید. (۱۴۰۵). الجامع للشرائع. قم: مؤسسه سید الشهداء العلمية.
- حمیری، نشوان بن سعید. (۱۴۲۰). شمس العلوم ودواء کلام العرب من الکلام. بیروت: دار الفکر المعاصر.
- خراسانی، حسین وحید. (۱۴۲۸). منهاج الصالحین. قم: مدرسه امام باقر.
- خوانساری، سید احمد بن یوسف. (۱۴۰۵). جامع المدارک في شرح مختصر النافع. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
- خویی، سید ابوالقاسم موسوی. (۱۴۱۰). منهاج الصالحین. قم: نشر مدینه العلم.
- خویی، سید ابوالقاسم موسوی. (۱۴۱۶). صراط النجاة (المحشی). قم: مکتب نشر المنتخب.
- خویی، سید ابوالقاسم موسوی. (۱۴۱۸). موسوعة الإمام الخوئي. قم: مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئي.
- خویی، سید ابوالقاسم موسوی. (۱۴۱۹). دراسات في علم الأصول (تقریرات سید علی هاشمی شاهرودی). قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت.
- خویی، سید ابوالقاسم موسوی. (بی تا). منية السائل. بی جا: بی نا.
- رفاعی، عبدالجبار. (۱۴۲۱). محاضرات في أصول الفقه: شرح الحلقة الثانية. قم: مؤسسه دارالکتب الاسلامیه.
- روحانی، سید صادق حسینی. (بی تا). منهاج الصالحین. بی جا: بی نا.
- سبحانی، جعفر. (۱۴۱۴). نظام الطلاق في الشريعة الإسلامية الغراء. قم: مؤسسه امام صادق.
- سبزواری، سید عبدالاعلی. (۱۴۱۳). مهذب الأحكام. قم: مؤسسه المنار-دفتر حضرت آیت الله.
- سبزواری، سید عبدالاعلی. (بی تا). جامع الأحكام الشرعية. قم: مؤسسه المنار.
- شیرازی زنجانی، سید موسی. (۱۴۱۹). کتاب نکاح. قم: مؤسسه پژوهشی رای پرداز.
- شهید اول، محمد بن مکی. (بی تا). القواعد والفوائد. قم: کتابفروشی مفید.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۰). الروضة البهية في شرح اللمعة الدمشقية (المحشی-کلاتر). قم: کتابفروشی داوری.
- شهید ثانی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۳). مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام. قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه.
- شیخ صدوق، محمد بن علی بن بابویه. (۱۴۱۳). من لایحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۸۷). المبسوط في فقه الإمامية. تهران: المکتبه المرتضویه لإحياء الآثار الجعفریه.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن. (۱۳۹۰). الاستبصار فيما اختلف من الأخبار. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۰۷ الف). الخلاف. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

- شیخ طوسی، محمد بن حسن. (١٤٠٧ ب). تهذیب الأحكام. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- شیخ طوسی، محمد بن حسن. (١٤١٤). الأمالی. قم: دار الثقافة.
- شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان عکبری. (١٤١٣ الف). المتعة. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- شیخ مفید، محمد بن محمد بن نعمان عکبری. (١٤١٣ ب). المقتعة. قم: کنگره جهانی هزاره شیخ مفید.
- صافی گلپایگانی، لطف الله. (١٤١٦). هداية العباد. قم: دار القرآن الکریم.
- صدر، سید محمد. (١٤٢٠). ما وراء الفقه. بیروت: دار الأضواء للطباعة والنشر والتوزيع.
- صدر، سید محمدباقر. (١٤١٧). بحوث في علم الأصول (تقریرات عبدالساتر حسن). بیروت: الدار الإسلامية.
- صنقور، محمد. (١٤٢٤). المعجم الأصولی. قم: منشورات نقش.
- طبرسی، فضل بن حسن. (١٤١٠). المؤلف من المختلف بین أئمة السلف. مشهد: مجمع البحوث الإسلامية.
- طریحی، فخرالدین. (١٤١٦). مجمع البحرين. تهران: کتابفروشی مرتضوی.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی. (١٣٨٨). تذکرة الفقهاء. قم: مؤسسه آل البيت.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی. (١٤٠١). أجوبة المسائل المَهَنائية. قم: چاپخانه خیام.
- علامه حلّی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی. (١٤٢٠). تحرير الأحكام الشرعية على مذهب الإمامية. قم: مؤسسه امام صادق.
- علامه مجلسی اول، محمدتقی. (١٤٠٦). روضة المتقين في شرح من لا يحضره الفقيه. قم: مؤسسه فرهنگي اسلامي كوشانبور.
- علامه مجلسی دوم، محمدباقر بن محمدتقی. (١٤٠٤). مرآة العقول في شرح أخبار آل الرسول. تهران: دار الکتب الإسلامية.
- فاضل هندی، محمد بن حسن. (١٤١٦). كشف اللثام والإبهام عن قواعد الأحكام. قم: دفتر انتشارات اسلامي وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم.
- فخرالمحققين حلّی، محمد بن حسن بن یوسف. (١٣٨٧). إيضاح الفوائد في شرح مشكلات القواعد. قم: مؤسسه اسماعيليان.
- فياض کابلی، محمداسحاق. (بی تا). منهاج الصالحين. بی جا: بی تا.
- فیض کاشانی، محمدحسن بن شاه مرتضی. (بی تا). مفاتيح الشرائع. قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- کاشف الغطاء نجفی، حسن بن جعفر بن خضر. (١٤٢٢). أنوار الفقاهة: کتاب الطلاق. نجف: مؤسسه کاشف الغطاء.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (١٤٠٧). الکافي. تهران: دارالکتب الإسلامية.
- گلپایگانی، سید محمدرضا موسوی. (١٤١٣). إرشاد السائل. بیروت: دارالصفوة.
- محقق سبزواری، محمدباقر بن محمد مؤمن. (١٤٢٣). کفاية الأحكام. قم: دفتر انتشارات اسلامي وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم.
- محقق کرکی، علی بن حسین. (١٤١٤). جامع المقاصد في شرح القواعد. قم: مؤسسه آل البيت.
- مرعشی نجفی، سید شهاب الدین. (١٤٠٦). منهاج المؤمنین. قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- مغنیه، محمدجواد. (١٤٢١). فقه الامام الصادق. قم: مؤسسه انصاریان.
- مکارم شیرازی، ناصر. (١٤٢٤). کتاب النکاح. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب.
- مکارم شیرازی، ناصر. (بی تا). انوار الفقاهه - کتاب النکاح. ٢. [Link]
- نجفی، محمدحسن. (١٤٠٤). جواهر الکلام في شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربي.
- وزارة الأوقاف والشئون الإسلامية-الكويت. (١٤٠٤). الموسوعة الفقهية الكويتية. الكويت: دار السلاسل.
- هاشمی شاهرودی، سید محمود. (١٤٣١). اضواء وآراء: تعليقات على كتابنا بحوث في علم الأصول. قم: بی تا.
- یزدی، سید محمدکاظم طباطبایی. (١٤٢٨). العروة الوثقى مع التعليقات. قم: انتشارات مدرسه امام علی بن ابی طالب.

References

- Allâme Helli, H. (1969). *Tathkirah alfoqahâ'*. Qom: Mo'assasah âl-albayt. (text in Arabic)
- Allâme Helli, H. (1981). *Ajvebah almasâ'el almohannâ'eyyah*. Qom: Khayyâm Pub. (text in Arabic)
- Allâme Helli, H. (2000). *Tahrir alahkâm alshar'iyyah alâ mazhab al'emâmiyyah*. Qom: Mo'assese emâm sâdeq. (text in Arabic)
- Allâme Majlesi Awwal, M. (1986). *Rowdhah almottaqin fî sharh man lâ yahdhoroh alfaqih*. Qom: Mo'assese farhangi eslâmi koushânpour. (text in Arabic)
- Allâme Majlesi Dovvom, M. (1984). *Mer'âh aloqoul fî sharh akhbâr âl-alrasoul*. Tehrân: Dâr-alkotob al'islâmiyyah. (text in Arabic)
- Arâki, M. (1994). *Almasâel alwadheha*. Qom: Bustân ketâb. (text in Arabic)
- Bahrâni, Y. (1985). *Alhadâ'eq alnâdherah fî ahkâm al'etrah altaherah*. Qom: Eslâmi Pub. (text in Arabic)
- Ebne-barrâj Terâblosi, Q. A. (1986). *Almohathab*. Qom: Eslâmi Pub. (text in Arabic)
- Ebne-edris Helli, M. (1990). *Alsarâer alhâvi letahrir alfatâwi*. Qom: Eslâmi pub. (text in Arabic)
- Ebne-sho'be Harrâni, H. (1984). *Tohaf aloghoul an âl alrasul*. Qom: Eslâmi Pub. (text in Arabic)
- Emâm Komeini, R. M. (1984). *Zobdah alahkâm*. Tehran: Sâzmân tablighât eslâmi. (text in Arabic)
- Emâm Komeini, R. M. (2004). *Tawdhih almasâel*. Qom: Eslâmi Pub. (text in Arabic)
- Emâm Komeini, R. M. (n.d.). *Tahreir alwasilah*. Qom: Dâr-al'elm. (text in Arabic)
- Eshtehârdi, A. (1997). *Madârek al'orwah*. Tehran: Dâr-aloswah. (text in Arabic)
- Fakhroddin Helli, M. (1968). *Izâh alfawa'ed fî sharh moshkelât alqawa'ed*. Qom: esmâ'ilyan. (text in Arabic)
- Fayyâz Kâboli, M. (n.d.). *Menhâj alsâlehin*. (n.p.). (text in Arabic)
- Fâzel Hendi, M. (1996). *Kashf allethâm wa al'ebhâm an qawâ'ed al'ahkâm*. Qom: Eslâmi Pub. (text in Arabic)
- Feiz Kâshâni, M. (n.d.). *Mafâtih alsharâ'e'*. Qom: Mar'ashi Najafi library. (text in Arabic)
- Golpâygâni, M. (1993). *Irshâd alsâ'el*. Beirut: Dâr-alsafwah. (text in Arabic)
- Group Author. (2003). *Mousoo'a alfeqh al'islâmi tebqan lemathhab ahl-albayt*. Qom: Mo'assasah dâ'erah alma'âref alfeqh al'islâmi. (text in Arabic)
- Group Author. (2005). *Farhang feqh motâbeq mazhab ahl-beyt*. Qom: Moassese dâeratolma'âref feqh eslâmi. (text in Arabic)
- Hâeri, a. (1998). *Ryâdh almasâ'el*. Qom: Moassese âl-albayt. (text in Arabic)
- Hakim, M. (1996). *Mostamsek al'orwah alwostâ*. Qom: Mo'assese dar-altafsir. (text in Arabic)
- Hâshemi Shâhroudi, M. (2010). *Azwâ' wa ârâ'*. Qom: (n.p.). (text in Arabic)
- Helli, Y. (1985). *Aljâme' le-alsharâ'e'*. Qom: Mo'assasah sayed-alshodâ'. (text in Arabic)
- Hemyari, N. (2000). *Shams al'oloum wa dawa' kalâm alarab men alkaloum*. Beirut: Dâr-alfekr almo'âser. (text in Arabic)

- Horre-âmeli, M. (1989). *Wasâ'el alshi'a*. Qom: mo'assese âl-albayt. (text in Arabic)
- Kâshef alghetâ', H. (2002). *Anwâr alfeqâhah*: Ketâb altalâq. Najaf: Moassasah kâshef alghetâ'. (text in Arabic)
- Khansâri, A. (1985). *Jâme' almadârek fi sharh mokhtasar alnâfe'*. Qom: Esmâ'ilian. (text in Arabic)
- Kho'ei, A. (1990). *Menhâj alsâlehin*. Qom: Madina al'elm. (text in Arabic)
- Kho'ei, A. (1996). *Serâh alnajâh*. Qom: Maktab nashr almontakhab. (text in Arabic)
- Kho'ei, A. (1998). *Mousoo'ah al'emâm alkho'ei*. Qom: Mo'assasah ehyâ' âthâr al'emâm alkho'ei. (text in Arabic)
- Khorâsâni, H. V. (2007). *Menhâj alsâlehin*. Qom: Madrese emâm bâqer. (text in Arabic)
- Ko'ei, A. (1999). *Derâsât fi elm al'osoul*. Qom: Moassese dâeratolma'âref feqh eslâmi. (text in Arabic)
- Ko'ei, A. (n.d.). *Monyah alsâ'el*. (n.p.). (text in Arabic)
- Kolaini, M. (1987). *Alkâfi*. Tehrân: Dâr-alkotob aleslâmiyyah. (text in Arabic)
- Maghniyah, M. (2001). *Feqh al'emâm alsâdeq*. Qom: Ansâriyan. (text in Arabic)
- Makârem Shirâzi, N. (2004). *Ketâb alnekâh*. Qom: Madrasah Emâm Ali Pub. (text in Arabic)
- Makârem Shirâzi, N. (n.d.). *Anwâr alfeqâha*: ketâb alnekâh 2. ([Link](#)). (text in Arabic)
- Mar'ashi Najafi, Sh. (1986). *Menhâj almo'menin*. Qom: Marashi Najafi library. (text in Arabic)
- Mohaqqeq Karaki, A. (1994). *Jâme' almaqâsed*. Qom: Mo'assasah âl-albayt. (text in Arabic)
- Mohaqqeq Sabzawâri, M. (2003). *Kifâyah alahkâm*. Qom: Eslâmi Pub. (text in Arabic)
- Najafi, M. (1984). *Jawâher alkalâm fi sharh sharâ'e' al'islâm*. Beirut: Dâr ihyâ' altorâth al'arabi. (text in Arabic)
- Rafâ'i, A. (2001). *Mohâdherât fi osul alfeqh: Sharh alhalqah althanyah*. Qom: Dâr-alkotob al'islâmiyyah. (text in Arabic)
- Rouhani, S. (n.d.). *Menhâj alsalehin*. (n.p.). (text in Arabic)
- Sabzavâri, A. (1993). *Mohathab alahkâm*. Qom: Mo'assese almanâr. (text in Arabic)
- Sabzavâri, A. (n.d.). *Jâme' alahkâm alshar'iyah*. Qom: Mo'assese almanâr. (text in Arabic)
- Sadr, M. (1997). *Bohouth fi elm al'osoul*. Beirut: Aldâr al'islâmiyyah. (text in Arabic)
- Sadr, M. (2000). *Mâ warâ' alfeqh*. Beirut: Dâr-al'azwa'. (text in Arabic)
- Sâfi Golpâygâni, L. (1996). *Hedâyah al'ebâd*. Qom: Dâr-alqurân alkarim. (text in Arabic)
- Sanqour, M. (2005). *Almo'jam al'osouli*. Qom: Naqsh. (text in Arabic)
- Seykh Tousi, M. (1968). *Almabsout fi feqh alemamiyyah*. Tehrân: Almaktabah almortazawiyah. (text in Arabic)
- Seykh Tousi, M. (1390). *Alestebâr*. Tehrân: Dâr-alkotob al'islâmiyyah. (text in Arabic)
- Seykh Tousi, M. (1987 a). *Alkhelâf*. Qom: Eslâmi Pub. (text in Arabic)
- Seykh Tousi, M. (1987 b). *Tahzib*. Tehrân: Dâr-alkotob. (text in Arabic)
- Seykh Tousi, M. (1994). *Al'amâli*. Qom: Dâr-althaqâfah. (text in Arabic)

- Shahid Awwal, M. (n.d.). *Alqawa'ed wa alfawa'ed*. Qom: Mofid bookstore. (text in Arabic)
- Shahid thâni, Z. (1990). *Alrowdhah albahiyah fi sharh allom'ah aldemeshqiyyah*. Qom: Dâvari bookstore. (text in Arabic)
- Shahid thâni, Z. (1993). *Masâlek al'afhâm elâ tanqih sharâ'e' al'islâm*. Qom: mo'assasah alma'âref al'islâmiyyah. (text in Arabic)
- Sheikh Mofid, M. (1993 a). *Almot'ah*. Qom: Kongre jahâni hezâre sheykh mofid. (text in Arabic)
- Sheikh Mofid, M. (1993 b). *Almoqne'ah*. Qom: Kongre jahâni hezâre sheykh mofid. (text in Arabic)
- Sheikh sadouq, M. (1993). *Man lâ yahdhoroh alfaqih*. Qom: Eslâmi Pub. (text in Arabic)
- Shobeiri Zanjani, M. (1999). *Ketâb nekâh*. Qom: Rây-pardâz. (text in Arabic)
- Sobhâni, J. (1994). *Nezâm altalâq fi alshari'ah al'islâmyyah algharra'*. Qom: Mo'assese imam sadeq. (text in Arabic)
- Tabresi, F. (1990). *Almo'talef men almokhtalef bain a'emmah alsalaf*. Mashhad: Majma' albohouth al'islamiyyah. (text in Arabic)
- Tabrizi, J. (2006). *Serât alnajâ h*. Qom: Dâr-alseddiqah. (text in Arabic)
- Torayhi, F. (1996). *Majma' albahrain*. Tehrân: Mortazavi bookstore. (text in Arabic)
- Wezârah alowqâf wa alsho'oun al'eslâmiyyah: Alkuwait. (1984). *Almowsou'ah alfehiyyah alkuwaitiyyah*. Kuwait: Dâr-alsalâsel. (text in Arabic)
- Yazdi, M. (2007). *Al'orwah alwothqâ ma' alta'liqât*. Qom: Madrasah Emâm Ali Pub. (text in Arabic)

